

स्थानीय तह अन्तर्गतका अप्राविधिक तर्फ पाँचौं तह

३.२ लेखा प्रणाली र राजस्व प्रशासन

३.२.६ बजेट सम्बन्धी सामान्य जानकारी

बजेट सम्बन्धी सामान्य जानकारी

- राज कुमार भा

Budget शब्द फ्रेन्च भाषाको Bougette शब्दबाट आएको हो, जसको अर्थ छाँलाको थैली हुन्छ। बेलायतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री Chancellor of Exchequer सर रवर्ट वालपोलले संसद समक्ष आय र व्ययको वार्षिक विवरण प्रस्तुत गरेपछि बजेटको शुरुवात भएको मानिन्छ।

बजेट : मुलुकले समग्र आर्थिक-सामाजिक विकासका लागि सरकारले एक वर्षमा गर्ने खर्च र सोको व्यवस्थापनका लागि उपयोग गरिने आयका स्रोतहरू उल्लेख गरिएको महत्वपूर्ण दस्तावेज बजेट हो। यसमा गत आर्थिक वर्षको यथार्थ स्थिति, चालु आर्थिक वर्षको संशोधित अनुमान र आगामी आर्थिक वर्षको अनुमानित आय व्ययको विवरण समावेश गरिएको हुन्छ।

-बजेट मार्फत सरकारले खर्चको प्राथमिकता निर्धारण गर्नुका साथै वित्त नीतिको घोषणा र कार्यान्वयनको खाका प्रस्तुत गर्दछ,

नेपालमा बजेट :-

- वि.सं. २००८ माघ १९ गते तत्कालीन अर्थमन्त्री सुवर्ण शम्शेर ज.ब.रा.ले नेपालको पहिलो बजेट प्रस्तुत गरेका थिए,

खर्च :- ५ करोड २५ लाख २१ हजार

आम्दानी :- ३ करोड ५ लाख १५ हजार भएको

- वि.सं. २०१६ साल देखि साउन १ लाई आर्थिक वर्ष शुरुवात भएको मान्ने चलन चलेको हो,

- आ.व. २०१३/१४ देखि तीन आर्थिक वर्षको विवरण : गत आर्थिक वर्षको यथार्थ स्थिति, चालु आर्थिक वर्षको संशोधित अनुमान र आगामी आर्थिक वर्षको अनुमानित आय व्ययको विवरण समावेश गरिन थालिएको हो,

- आ.व. २०१३/१४ र २०१४/१५ मा राजस्व र खर्चको अनुमान नेपाली र भारतीय रुपैयाँमा देखाईएको थियो,

- आ.व. २०१९/२० देखि बजेट तर्जुमा गर्दा कामको आधारमा वर्गीकरण गर्न शुरुवात,

- आ.व. २०२०/२१ देखि राजश्वको विस्तृत वर्गीकरणको शुरुवात,

- आ.व. २०२६/२७ देखि नेपालमा कार्यक्रम बजेटको शुरुवात भएको हो,

- आ.व. २०५९/६० देखि सरकारले सम्पन्न गर्नु पर्ने कार्यहरूलाई प्राथमिकताको आधारमा P₁, P₂, P₃ मा वर्गीकरण गर्ने प्रणालीको शुरुवात,

- आ.व. २०६१/६२ देखि चालु, पुँजीगत र साँवा तथा व्याज भूक्तानी खर्च गरी वर्गीकरण गर्न थालिएको हो,

- आर्थिक वर्ष २०६४/०६५ देखि लैगिक उत्तरदायी बजेटको शुरुवात भएको हो,

बजेटका विशेषता:-

- बजेट सामान्यतः एक वर्षको लागि हुन्छ,
- बजेट कार्यपालिकाबाट तयार गरि अर्थमन्त्री मार्फत संसद समक्ष पेश गरिन्छ,
- संसदबाट स्वीकृती प्राप्त गरे पछि कार्यापालिकाबाटै कार्यान्वयन गरिन्छ,
- यसमा गत आर्थिक वर्षको यथार्थ स्थिति, चालु आर्थिक वर्षको संशोधित अनुमान र आगामी आर्थिक वर्षको अनुमानित आय व्ययको विवरण समावेश गरिएको हुन्छ, आदि।

बजेटको उद्देश्य / महत्व :-

- यो सरकारी स्रोत-साधन माथि नियन्त्रण गरी आर्थिक अनुशासन कायम गराउने औजार हो,
- जनतालाई देशको आर्थिक अवस्थाबारे जानकारी गराउनु,
- योजना कार्यान्वयनका लागि स्रोत तथा साधनको व्यवस्थापन गर्नु,
- बजेट मुलुकमा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक विकास र समृद्धि हासिल गर्ने प्रमुख औजार हो,
- संविधानमा व्यक्त राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र राज्यका नीतिहरू कार्यान्वयन गर्नका निमित्त बजेटको उपयोग गरिन्छ,
- नेपालको संविधानमा सरकारले संघीय सञ्चित कोष र सरकारी कोषबाट वार्षिक बजेट अनुरूप मात्र खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ,

बजेटको किसिम-**१. सन्तुलनको आधारमा :**

क. सन्तुलित बजेट :- यसमा आम्दानी र खर्च बराबर रहेको हुन्छ,

ख. असन्तुलित बजेट :-

घाटा बजेट :- यसमा राजश्व भन्दा खर्च बढी रहेको हुन्छ ।

बचत बजेट :- यसमा खर्च भन्दा राजश्व बढी रहेको हुन्छ ।

२. खर्च व्यवस्थापन वा बजेट तर्जुमाको आधारमा :

क. शीर्षकगत बजेट (Line Item Budget) :-

- यो परम्परागत तथा नियन्त्रणमूलक बजेट प्रणाली हो,
- यसले **Good Budget is matter of Regulation** भन्ने मान्यता राखेको हुन्छ,
- यसमा कार्यक्र वा खर्चका विभिन्न शीर्षक छुट्याई आवश्यकता अनुसार बजेट विनियोजन गरिन्छ,
- बजेट फर्मेटको एक साइडमा वस्तु र अर्को पट्टी खर्च उल्लेख गरिन्छ, जस्तै तलब खर्च रु १ अर्ब

ख. कार्यक्रम बजेट (Programme Budget) :-

- अमेरिकामा सन् १९४९ मा हुवर कमिशनको सिफारीश अनुसार कार्यक्रम बजेटको शुरुवात भएको हो,
- यसले कार्यक्रम र बजेटलाई दीर्घकालीन सोच तथा उद्देश्य सँग आवद्ध गरिन्छ,
- यसमा तोकिएको उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्न विकल्पहरू पहिल्याई उत्तम विकल्पको छनौट गरी बजेट विनियोजन गरिन्छ,
- यसमा गत आर्थिक वर्षको यथार्थ स्थिति, चालु आर्थिक वर्षको संशोधित अनुमान र आगामी आर्थिक वर्षको यथार्थ अनुमान र विकास निर्माणका परियोजनाहरूको विस्तृत व्याख्या गरिन्छ,
- समग्रमा कार्यक्रम बजेटमा वृहत उद्देश्य निर्धारण गर्ने, सहायक लक्ष्य र कार्यात्मक लक्ष्य निर्धारण गर्ने र निर्धारित लक्ष्य प्राप्तिको लागि योजना बनाउने, प्राथमिकता निर्धारण गर्ने, विकल्पहरूको पहिचान एवं विकास गर्ने, लाभ लागत विश्लेषण गर्ने, उपयुक्त कार्यक्रम/परियोजना छनौट गर्ने, छनौट गरिएको परियोजना अनुरूप क्रियाकलापहरू संचालन गर्ने र उपलब्धिको आधारमा नतीजा मूल्यांकन गर्ने गरिन्छ ।

ग. शून्यमा आधारित बजेट :-

- यसको प्रयोग सत्तरीको दशकमा अमेरिकाबाट भएको हो,
- यसमा आगामी आर्थिक वर्षका लागि बजेट अनुमान तयार गर्दा त्यसअघि कुनै काम भएको छैन वा थिएन भन्ने मान्यता राखी शून्यको आधारमा बजेट अनुमान गरिन्छ । प्रत्येक कार्यक्रमको आवधिक रूपमा मूल्यांकन गरी लगानी गर्न उपयुक्त छ वा छैन भन्ने आधारमा प्रत्येक वर्ष विनियोजन गरिन्छ । अर्थात्, कुनै कार्यक्रममा लगानीलाई निरन्तरता दिनुको सट्टा प्रत्येक वर्ष नयाँ कार्यक्रमका रूपमा मूल्यांकन गरि निर्णयमा पुगिन्छ ,
- शून्यमा आधारित बजेट प्रकृयाको चरणहरू:
 १. सर्वप्रथम उद्देश्य र लक्ष्यको निर्धारण गरी निर्णय इकाईको पहिचान,

२. निकायगत एवं इकाइगत आधारमा उद्देश्यहरु निर्धारण,
३. उद्देश्यहरु हासिल गर्नका निम्ति सम्भाव्य विकल्पहरुको पहिचान एवं विकास,
४. लागत लाभ विश्लेषणको आधारमा निर्णय प्याकेजहरुको विकास गर्ने,
५. निर्णय प्याकेजहरु कार्यान्वयनको प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्ने,
६. कार्यान्वयनबाट हासिल भएको उपलब्धि मूल्यांकन गर्ने ।

क्षेत्रगत खर्चका आधारमा बजेटको वर्गीकरण :-

- क. चालु खर्च :- प्रशासनिक खर्च आदी
- ख. पूँजीगत खर्च :- विकास र उत्पादनका लागि सहयोगी साधनहरुमा खर्च,
- ग. विकास बजेट :- विकासात्मक कार्यमा खर्च गरिने बजेट ।

राम्रो बजेटमा हुनु पर्ने गुणहरु :

१. स्पष्ट अवधारणा :- नीतिगत स्पष्टता हुनु पर्दछ अर्थात कुन सिद्धान्तको आधारमा आम्दानी र खर्च गरिएको सो स्पष्ट हुनु पर्दछ,
२. विस्तृत वा व्यापकता :- यसले सबै सरकारी वित्तीय क्रियाकलापलाई समेट्नु पर्दछ,
३. वैधानिकता :- बजेट सम्बन्धि निर्णयहरु स्थापित सिद्धान्त, नीति र कानूनका अधिनमा रहेर मात्र गर्नुपर्दछ,
४. पारदर्शिता र जवाफदेहिता :- बजेट सम्बन्धी निर्णय पारदर्शी र जवाफदेही हुनु पर्दछ,
५. अनुमानयोग्यता :- बजेट कहाँ कसरी खर्च हुन्छ, अपेक्षित स्रोत संकलनका आधार के हुन ? बजेटको खर्चबाट उपलब्धि के हुन्छ भनि अनुमान गर्न सकिने हुनु पर्दछ, आदि ।

नेपालमा बजेट तर्जुमा प्रकृया :

१. कुल बजेटको आकार सीमांक तयार गर्ने त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहित :

गत आर्थिक वर्षको यथार्थ स्थिति, चालु आर्थिक वर्षको प्रक्षेपित अवस्था र मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) को आधारमा सम्बन्धित निकाय/मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगले नीतिगत छलफल गरी आगामी आर्थिक वर्षको बजेट प्रक्षेपणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्नेछ ।

यो कार्य गर्दा सम्बन्धित मन्त्रालयहरुले सम्बन्धित मध्यमकालीन खर्च संरचना कार्यदलको संलग्नतामा कार्यगत रुपमा राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयले समग्रमा पुनरावलोकन गरी अवधारणापत्र तयार गर्नुपर्नेछ । यो कार्य कात्तिकको दश्रो हप्ताभित्र सम्पन्न गरी सक्नुपर्नेछ ।

स्रोत अनुमान समितिले देशको समष्टिगत अर्थतन्त्रको वर्तमान स्थिति, कुल गार्हस्थ उत्पादनको प्रक्षेपण, वित्तीय स्थिति, शोधनान्तर स्थिति, व्यापार सन्तुलन, बाह्य एवं आन्तरिक वित्तीय साधनको सम्भावना, करको लचकता, राजस्व प्रक्षेपण, कार्यगत नीति र प्राथमिकताको आधारमा आगामी आर्थिक वर्षको कुल बजेटको आकार र सीमांक निर्धारण गर्न बजेट समिति समक्ष कात्तिकको तेस्रो हप्ताभित्र सिफारिस प्रस्तुत गर्नुपर्नेछ ।

स्रोत अनुमान समितिले पेश गरेको स्रोत साधनको अनुमान समेतलाई दृष्टिगत गरी बजेट समितिले आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, कार्यगत रणनीति एवं प्राथमिकताको आधार तथा वर्तमान परिवेश समेतको आधारमा आगामी आर्थिक वर्षको कुल बजेटको आकार र सीमांक निर्धारण गर्नुपर्नेछ । यो कार्य मंसिरको दोस्रो हप्ताभित्र सम्पन्न गरी सक्नुपर्नेछ ।

२. बजेट सीमा र मार्ग दर्शन पठाउने :-

स्रोत समितिले तयार गरेको बजेटको सीमाभित्र राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयले मन्त्रालयगत र कार्यगत रुपमा चालु, पूँजीगत र वित्तीय व्यवस्थासहितको बजेटको सीमा र मार्गदर्शन तयार गरी सम्बन्धित -विषयगत) मन्त्रालयहरुमा पठाउँछ ।

सम्बन्धित मन्त्रालयले आफू अन्तर्गतका विभाग, जिल्ला कार्यालय र आयोजनाहरुमा मार्गदर्शनसहित बजेटको सीमा पठाउने गर्छ ।

३. कार्यक्रम तथा बजेट तयार गरी पेश गर्ने त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहित :

मन्त्रालयहरुले तयार गरी पठाएको सीमा र मार्गदर्शनभित्र रही सम्बन्धित जिल्लास्तरीय कार्यालय र आयोजनाहरुले पौषको दोस्रो हप्ताभित्र त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहितको बजेट तयार गरि सम्बन्धित विभागमा पठाउनुपर्नेछ ।

उपरोक्तानुसार प्राप्त भएको बजेटको आधारमा आफ्नो समेत बजेट तयार गरि सम्बन्धित विभागहरूले LMBIS मा प्रविष्ट गरी सम्बन्धित मन्त्रालयहरूमा पौषको मसान्तभित्र पठाउनुपर्नेछ ।

सम्बन्धित मन्त्रालयले यसरी LMBIS मा प्रविष्ट गरी प्राप्त हुन आएको बजेटमा आफ्नो बजेट समेत तयार गरी

LMBIS मा प्रविष्ट गर्नुपर्नेछ र आफ्नो र अन्तर्गतका जिल्लास्तर र केन्द्रीयस्तरका आयोजना/निकायहरूको बजेट उपर छलफल गरी अन्तिम टुंगो लगाई माघको तेश्रो हप्ताभित्र राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा LMBIS मार्फत पठाउनुपर्नेछ ।

४. कार्यक्रम तथा बजेट उपर छलफल (त्रि-वर्षीय खर्च प्रक्षेपणसहित)

सम्बन्धित मन्त्रालयबाट तयार गरी पठाइएको बजेट अनुमान विशेषत चालु खर्च तर्फको कार्यक्रम खर्च, पुँजीगत खर्च एवं वित्तीय व्यवस्थासहितको कार्यगत र निकायगत रुपमा नीतिगत छलफल राष्ट्रिय योजना आयोगमा हुनेछ, जसमा अर्थ मन्त्रालयको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग तथा समन्वय महाशाखा तथा बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखा र सम्बन्धित मन्त्रालय/निकायको सहभागित रहनेछ । यो कार्य माघको चौथो हप्तादेखि सुरु भई फागुनको दोश्रो हप्ताभित्र सम्पन्न गरिसक्नुपर्नेछ ।

प्रधानमन्त्रीबाट व्यवस्थापिका संसदको बैठकमा सम्बोधन गर्ने प्रयोजनार्थ सरकारको आगामी आर्थिक वर्षको नीति तथा कार्यक्रम प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट माग हुने गर्दछ । उक्त सम्बोधनमा समावेश नगरी नहुने आफ्नो मन्त्रालयसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रम सम्बन्धित मन्त्रालयले फागुनको तेश्रो हप्ताभित्र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पठाई सक्नुपर्नेछ ।

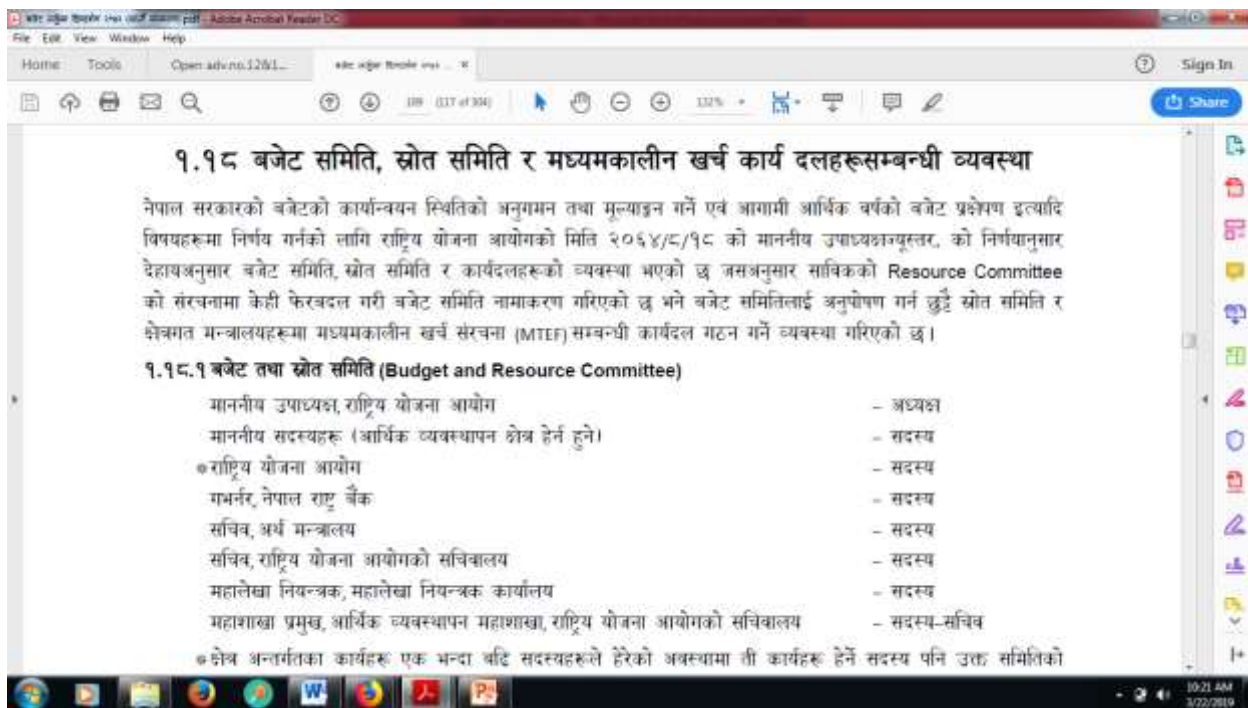
राष्ट्रिय योजना आयोगमा भएको नीतिगत छलफलको आधारमा निकायगत रुपमा चालु, पुँजीगत एवं वित्तीय व्यवस्थासहितको बजेटको खर्च शीर्षकगत छलफल अर्थ मन्त्रालय बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखामा हुनेछ, जसमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग तथा समन्वय महाशाखा, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय र सम्बन्धित मन्त्रालयको प्रतिनिधित्व रहनेछ । यो कार्य फागुनको चौथो हप्तादेखि प्रारम्भ गरी चैत्र मसान्तसम्ममा सम्पन्न भइसक्नुपर्नेछ ।

मन्त्रालयगत रुपमा छलफल भई तय भएको सीमांक, बजेट उपशीर्षकगत खर्च, खर्च शीर्षक र स्रोतका बारे अर्थ मन्त्रालयले सम्बन्धित मन्त्रालयलाई अन्तिम अंक बारे जानकारी दिने व्यवस्था मिलाउनेछ र सो अंकमा संशोधन गर्न आवश्यक परेमा मन्त्रालयको परामर्श लिई वा जानकारी दिएर मात्र संशोधन गर्नेछ ।

माथि उल्लेख भएबमोजिम निकायगत रुपमा चालु, पुँजीगत र वित्तीय व्यवस्थासहितको बजेटको छलफल टुंगिँएपछि अर्थ मन्त्रालयले वैशाखको पहिलो हप्ताभित्र बजेटको मस्यौदा तयार गरी राष्ट्रिय योजना आयोग र आवश्यकतानुसार सम्बन्धित मन्त्रालय समेतको परामर्शमा वैशाखको तेश्रो हप्ताभित्र बजेटको अन्तिम मस्यौदा तयार गरिसक्नुपर्नेछ ।

५. व्यवस्थापिका-संसदमा बजेटको प्रस्तुति र पारित :-

बजेटको अन्तिम मस्यौदामा उल्लेखित आगामी आर्थिक वर्षको समग्र बजेटको स्वरूप मन्त्रिपरिषद्बाट र विकास कार्याक्र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट स्वीकृत भएपछि राजस्व प्रक्षेपण, बाह्य सहयोगबाट प्राप्त हुने अनुदान एवं ऋण सहायता, आन्तरिक ऋणको प्रक्षेपणसहित बजेटको उद्देश्य, नीति, प्राथमिकता, दीर्घकालीन एवं योजनाले निर्धारित गरेका आगामी वर्ष संचालन गरिने कार्यक्रमहरूलाई समेत समेटी आउँदो आर्थिक वर्षको आय व्यय प्रक्षेपण बजेट वक्तव्य मार्फत जेठ १५ गते अर्थमन्त्रीबाट व्यवस्थापिका-संसदमा पेश हुनेछ । व्यवस्थापिका-संसदको सदनमा बजेटमाथि विस्तृत रुपमा दफावार छलफल भई बजेट पारित हुन्छ र यसरी व्यवस्थापिका-संसदबाट पारित भएका विधेयकहरूमा नेपालको संविधानबमोजिम राष्ट्रपतिद्वारा प्रमाणिकरण भएपछि बजेट स्वीकृत भएको मानिन्छ ।

बजेट सम्बन्धि बिस्तृत जानकारी

बजेट:

बजेट राजनीतिक आर्थिक नीति तथा योजनाको समष्टिगत रुप हो। सरकारको नीति र कार्यक्रमको झलक बजेटले दिन्छ। सरकारले मुलुकको विकास र जनताको हितका लागि के कस्तो निर्णय गर्दैछ र त्यस्ता निर्णय कार्यान्वयनका लागि के कस्तो कार्यक्रम र रणनीति तय गर्दैछ भन्ने विषय बजेटबाट प्रतिबिम्बित हुन्छ। सरकारले तयार पारेका योजना तथा कार्यक्रमहरू पुरा गर्नका लागि गरिने खर्च र त्यस्तो खर्च धान्य स्रोतहरूको अनुमानको प्रक्षेपण बजेटमा गरिएको हुन्छ। सरकारको योजना, नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत को सबैभन्दा ठूलो हिस्सा सामान्यताय कर, शुल्क र दस्तुरहरू मार्फत जुटाइन्छ। त्यही कारण, कर तिरेर सरकारका कार्यक्रम कार्यान्वयनको आधार निर्माण गरिदिने नागरिकका लागि बजेट सदैब चासोको विषय हो।

नेपालको सन्दर्भमा बजेट आम चासोको विषय भएपनि बजेट दस्तावेजहरूमा अर्थशास्त्रका कठिन शब्दावलीको प्रयोग, बजेट दस्तावेजमा प्रयोग गरिने विभिन्न किसिमका कोडहरू, बुझ्न गाह्रो हुने शीर्षक तथा उपशीर्षकहरू, बजेट दस्तावेजहरूको सीमित उपलब्धता जस्ता कारणले नागरिकले बजेट निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र निगरानीलगायतका बजेट प्रक्रियाका बारेमा सुझबुझपूर्ण धारणा बनाउन र त्यसमा सहभागी हुन नसक्ने अवस्था रहिआएको छ।

हरेक देशमा सरकारले राज्यको दैनिक प्रशासन संचालन एवं विकास निर्माणसम्बन्धी कार्य सम्पन्न गर्नुका साथै विगत वर्षमा आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण लिएको भए त्यस्तो ऋण को सावा र व्याज भुक्तानी गर्नुपर्छ। यी राज्यका खर्च हुन्। यस्तो खर्चका लागि सरकारले नागरिकबाट विभिन्न किसिमका कर तथा अन्य राजस्व सङ्कलन गर्दैछ भने कतिपय अवस्थामा आफै विभिन्न व्यापारिक संस्थानहरू सञ्चालन गरेर त्यसबाट मुनाफा पनि आर्जन गर्दैछ। विकास साझेदारहरूले सरकारका योजनामा सहयोगका लागि ऋण र अनुदान पनि उपलब्ध गराउँछन्। यसरी निश्चित समय सामान्यतया: एक वर्षका लागि सरकारले गर्ने खर्च तथा त्यस्तो खर्च धान्नका लागि आवश्यक स्रोतको अनुमाननै बजेट हो। अर्थात् बजेट आय- व्ययको भाषिक अनुमान हो।

सरकारले गर्नुपर्ने खर्च धान्नका लागि उठाउने राजस्व र वैदेशिक अनुदान कतिपय अवस्थामा पर्याप्त नहुन सक्छ। त्यस्तो अवस्थामा आम्दानी भन्दा बढी खर्च गर्ने गरी बजेट बन्दछ जसलाई घाटा बजेट भनिन्छ। खर्च धान्न मागेजति रकम अपर्याप्त हुन्छ, सरकारले त्यति बराबरको आन्तरिक वा बाह्य ऋण लिन सक्छ। त्यसैले आम्दानी र खर्च मात्र नभइ होईन समेत बजेटको अङ्ग बन्दछ।

सरकारको वार्षिक योजना बढ्द खर्च, अनुमानित राजस्व र आउँदो वर्षको नीति प्राथमिकतालाई बजेटमार्फत प्रतिबिम्बित गरिएको हुन्छ। तथापि, बजेट एउटा दस्तावेज मात्र नभई यो वर्षभर निरन्तर चलिरहने प्रक्रियागत र चक्र हो।

बजेट निर्माणका क्रममा चार चरण हुन्छन् :

1. बजेट निर्माण (सरकारले बजेट निर्माण गर्दछ)
2. बजेट स्वीकृत (संसदले बजेट पुर्ण अवलोकन र संशोधन गर्दछ र त्यसपछि यसलाई कानूनको रूप दिन्छ)
3. बजेट कार्यान्वयन (सरकारले राजश्व संकलन गर्दछ र बजेट कानूनले निर्धारण गरे बमोजिम खर्च गर्दछ)
4. बजेट निगरानी (बजेटको लेखा परीक्षण गरिन्छ र संसदले लेखापरीक्षणले औलाएका तथ्यमाथि समीक्षा गर्दछ। सरकारले लेखापरीक्षणमा आँल्याएका तथ्यहरु माथि आवश्यक कारबाही गर्दछ)

सरकारले यसरी तयारपार्ने बजेट स्वीकृतिका लागि संसदमा पेश गर्दछ जसलाई कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव पनि भनिन्छ। संसदले सरकारबाट प्रस्तुत बजेट प्रस्तावमाथि आवश्यक छलफल र आवश्यक भए संशोधनसहित पारित गर्दछ। सिद्धान्ततः बजेट पारित भएपछि मात्रै सरकारले खर्च गर्ने औपचारिक अख्तियारी पाउँछ। बजेट कार्यान्वयन गर्दा आवश्यक नीति, कानून, विधि र प्रक्रिया पालना होस र राज्यको सदुपयोग होस् भन्नाका लागि निगरानी, अनुगमन, मूल्यांकन, लेखापरीक्षणका लागि स्वयत्त (महालेखापरीक्षक) र अर्घस्यत (महालेखा नियन्त्रक) प्रकृतिका विभिन्न निकायहरु गठन भएका हुन्छन्। राष्ट्रीय लेखापरीक्षण संस्था वा महालेखापरीक्षक र संसदीय समिति महत्वपूर्ण निगरानी, अनुगमन र मूल्याङ्कनकर्ता निकाय हुन्।

बजेटलाई सरकारको आम्दानी र खर्चको अनुमानका रूपमा मात्र बुझ्नु पर्याप्त हुँदैन। सरकारका आम्दानीका स्रोत के कस्ता हुन्? सरकारले ऋण र सापटी लिने कारण के हो? लगायतका विभिन्न प्रश्नको उत्तर बजेटमा नै समावेश हुन्छ। बजेटबारे न्युनतम जानकारीकालागि यसमा अन्तरनिहित प्रविधिक विषयहरु बुझ्न जरुरी हुन्छ।

सरकारको आम्दानीले अपुग हुने खर्च धन्य उपाय नै ऋण हो। ऋण तीन किसिमबाट व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

1. आन्तरिक ऋण
2. बाह्य ऋण
3. कथंकदाचित यी स्रोतबाट अपुग भएमा सरकारले ऐन बमोजिम केन्द्रीय बैंकबाट अधिविकर्ष (overdraft) समेत लिन सक्छ। तर, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन 2058 अधिविकर्ष को अधिकतम उपयोग लाई गतवर्षको राजस्वको 5 प्रतिशतमा सिमित पारेको छ। त्यसैगरी उक्त ऐनले अधिविकर्ष बाहेक सरकारले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लिनसक्ने ऋण रकमलाई गत वर्षको कुल राजस्वको 10 प्रतिशतमा सिमित पारेको छ।

नेपालमा बजेट निर्माण प्रक्रियामा निम्न पक्षको अरुमाथि खासरूपमा ध्यान दिएको पाइन्छ:

1. संवैधानिक प्रावधान
2. राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थमन्त्रालय र विषयगत मन्त्रालयको भूमिका,
3. बजेटसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरु,
4. योजना प्रक्रिया,
5. वैदेशिक सहायता व्यवस्थापन,
6. बजेट निकास र अख्तियारी,
7. लेखापरीक्षण,
8. संसदीय समितिहरुको भूमिका र
9. समष्टिगत अर्थव्यवस्था, मौद्रिक स्थिति र सार्वजनिक ऋण को स्थिति।

बजेट संग सम्बन्धित अन्य महत्वपूर्ण जानकारी

बजेट पारदर्शिता भन्नाले के बुझिन्छः

राज्यले के कसरी स्रोत र साधन प्राप्ति र उपयोगको योजना निर्माण र कार्यान्वयन गर्दछ भन्ने बारेमा नागरिकहरू जानकार रहेको अवस्थामा बजेट पारदर्शिता भएको मानिन्छ। नागरिकहरूले कर तिर्ने र त्यसरी तिरीएको कर नागरिककै हितमा प्रयोग गरिने हुनाले राज्य कोषमा योगदान गर्ने र राज्यबाट लाभ प्राप्त गर्न पर्ने दुवैपक्षलाई राज्यकोषको सञ्चालनको विधि र प्रक्रियाबारे सरकारले नागरिकलाई जानकारी दियो र त्यस्तो प्रक्रियामा नागरिक प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा सहभागी हुन पाय भने बजेट पारदर्शिता कायम हुन्छ।

बजेट पारदर्शिताको मूल ध्येय भनेको सरकारले उठाउने वा उठाउनुपर्ने राजस्व बिना चुहावट राज्यकोषमा जम्मा होस्, त्यसरी जम्मा हुने राजस्व पारदर्शी तवरले खर्च होस् तथा खर्च गर्दा लागतमा मितव्ययीता, उपयोगमा कार्यकुशलता र प्रतिफलमा प्रभावकारिता हासिल होस् भन्ने हो। बजेट पारदर्शिताले भ्रष्टाचाररहित, जनउत्तरदायी राज्य-व्यवस्था निर्माणको पूर्वाधार तयार गर्दछ। बजेट निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्यांकन र निगरानीका सबै प्रक्रिया र त्यसबाट निस्कने परिणाम समेतका बारेमा जनतालाई पर्याप्त जानकारी दिएको अवस्थामा बजेट पारदर्शिता भएको मानिन्छ।

नेपालमा बजेटका अभ्यासहरूः

नेपालमा बजेट प्रस्ताव सरकारले तयार गरी संसदमा प्रस्तुत गर्दछ, अथवा संविधानअनुसार अध्यादेशमार्फत बजेट सार्वजनिक गरिन्छ। नेपालमा कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव भनेकै नेपाल सरकारले वर्षेनी संसदमा प्रस्तुत गर्ने विनियोजन विधेयक (बजेट) हो। कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव पनि भनिने यो विनियोजन विधेयक (बजेट) मा आगामी आर्थिक वर्षका लागि सरकारको प्रक्षेपित आय- व्यय र कार्यक्रमको समष्टिगत स्वरूप हो। यो बजेट प्रस्तावमा बजेटका लक्ष्य, उद्देश्य, विकास कार्यक्रमको रूपरेखा, खर्च जुटाउने सिलसिलामा हुने राजस्व परिचालन लगायतका विविध विषय समेटिएका हुन्छन्। यो दस्तावेजले तल देखि माथिसम्म का सबै नागरिकको जीवनमा प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा प्रभाव पार्ने भएकाले यसको महत्त्व बढी छ। नेपालमा सरकार नै कार्यकारी प्रमुख रहेकाले सरकारमै बजे तयारी र प्रस्तुतिको अधिकार, जिम्मेवारी र दायित्व रहेको छ। सामान्यतया व्यवस्थापिका-संसद्मा सरकारकातर्फबाट अर्थमन्त्रीले बजेट प्रस्तुत गर्दछन्।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटः अर्थमन्त्रालयले लैङ्गिक बजेट तर्जुमा गर्ने अभ्यास आर्थिक वर्ष 2062/63 देखि गर्दै आएपनि यो प्रयासलाई संस्थागत र व्यवस्थित गर्ने काम भने लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन-2069 ले गरेको हो। नेपालले सन् 1995 मा बेइजिङ कार्ययोजनामा प्रतिबद्धता जनाई लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण लाई लैङ्गिक समानताको रणनीतिको रूपमा स्वीकारेर त्यसका लागि स्रोत विनियोजन गर्ने राजनीतिक प्रतिवद्धता जनाएको हो। आर्थिक वर्ष 2062/63 को बजेट वक्तव्यमार्फत लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको अवलम्बन गर्ने नीति घोषणा गरेर लैङ्गिक समानताको लागि आर्थिक स्रोत सुनिश्चित गर्ने पनि प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ।

गरिबी न्युनिकरण बजेटः गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको जीवनस्तर उकास्नु नेपालले दशौं योजना 2059 देखि अबलम्बन गर्दै आएको आर्थिक नीतिको मुख्य लक्ष्य हो। यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारले वार्षिक बजेट पुर्ण हदसम्म गरिबको पक्षमा छ भन्ने विषयलाई वर्गीकरण गर्ने गरेको छ। रातो किताबमा गरिबी न्युनिकरण बजेट भने बजेटलाई दुई वर्गमा बाँडिएको छ। गरिबी न्युनिकरण बजेट वर्गीकरणमा परेको बजेटअन्तर्गत गरिबी न्यूनीकरणमा प्रत्यक्ष योगदान पुर्याउने बजेट रकम तथा गरिबी न्यूनीकरणमा अप्रत्यक्ष योगदान पुर्याउने बजेट रकम रहेको हुन्छ।

जलवायु परिवर्तन बजेटः जलवायु परिवर्तन र विश्वव्यापी तापमान वृद्धिको असरबाट जोगिन का लागि सरकारहरूले विभिन्न उपायहरू अपनाउने गरेका छन्। नेपाल जलवायु परिवर्तनको ज्यादा असर पर्नसक्ने संसारका थोरै मुलुकको सूचीमा पर्ने हुनाले त्यस्तो प्रयास नेपाल सरकारले पनि गर्नुपर्छ। यसैलाई दृष्टिगत गरी जलवायु परिवर्तनको प्रतिकूल असर बाट बच्ने प्रयास स्वरूप सरकारले विभिन्न प्रयास गरिरहेको छ। सरकारले सञ्चालन गर्ने वार्षिक कार्यक्रमहरू मध्ये जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्न योगदान पुग्ने

कार्यक्रममा के कति बजेट विनियोजन भएको छ भनी देखाउने वार्षिक बजेटलाई छुट्टै वर्गिकरण गरिएको छ । जसमा प्रत्यक्ष लाभ हुने, अप्रत्यक्ष लाभ हुने र तटस्थ गरी बजेटलाई तीन वर्गमा बाँडिएको छ।

नेपालमा व्यवस्थापिका-संसदले बजेट पारित गर्ने प्रक्रिया:

- अर्थमन्त्रीद्वारा व्यवस्थापिका-संसदको बैठकमा राजस्व र व्ययको अनुमान प्रस्तुत,
- राजस्व र बहुभाषिक अनुमानमाथि सामान्य छलफल,
- अर्थमन्त्रीले छलफलमा उठेका प्रश्नको जवाफ दिने,
- विनियोजन विधेयकमाथि संसदमा बजेटका विभिन्न तोकिएका शीर्षकहरु माथि छलफल सुरु हुन्छ,
- छलफलमा उठेका प्रश्नको जवाफ छलफलको अन्त्यमा सम्बन्धित मन्त्रीले दिनेछन्,
- तोकिएको दिन तथा समयावधिको अन्त्यमा छलफल गर्न बाँकी रहेका सबै शीर्षकलाई छलफलविना नै सभामुखले निर्णयार्थ बैठकमा प्रस्तुत गर्दछन्।

बजेट फ्रिज भन्नाले के बुझिन्छ: सरकारले चालु खर्च र पुँजीगत खर्चका रूपमा देशभरका कार्यालय र परियोजनालाई बजेटमार्फत रकम उपलब्ध गराउँछ । त्यो रकम जुन परियोजना र कार्यक्रमका निम्ति विनियोजन गरिएको हो त्यसैमा सम्पूर्ण प्रक्रिया पुर्याएर खर्च गर्नुपर्दछ । तर विनियोजित सबै रकम प्रायः खर्च भएको हुँदैन । विभिन्न कारणले रकम खर्च नहुने परिस्थिति सिर्जना भइरहेको हुन्छ । खर्च हुन नसकेको त्यही रकमलाई बजेट फ्रिज भएको भनिन्छ । यो फ्रिज भएको रकमलाई यो आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सरकारको खातामा फिर्ता गर्नुपर्दछ, किनभने अर्को आर्थिक वर्षका निम्ति नयाँ बजेटमार्फत रकम प्राप्त भइसकेको हुन्छ ।

आवधिक प्रतिवेदन: आवधिक प्रतिवेदनले आर्थिक वर्षभित्र बजेको कार्यान्वयनको संक्षिप्त झलक प्रस्तुत गर्दछ । आवधिक प्रतिवेदन सामान्यतया छोटो हुन्छ र यसभित्र पचेका प्रमुख भागहरु समेटिएको हुन्छ । यी विशेषताहरुले मध्यावधि समीक्षालाई आवधिक प्रतिवेदन बाट छुट्याउँछ । आवधिक प्रतिवेदनको मुख्य उद्देश्य पछिल्लो दिन राजस्व र खर्चको प्रवृत्ति प्रस्तुत गर्नुको । आवधिक प्रतिवेदनले बजेट पारदर्शीताका निम्ति महत्वपूर्ण योगदान गरेको हुन्छ किनभने सरकारले बजेट खर्च र राजस्वको प्रवृत्ति थाहापाउन आवश्यक प्रणाली र जानकारी कर्मचारी राखेको हुन्छ । नेपालमा बजेट सम्बन्धी आवधिक प्रतिवेदनहरु अर्थ मन्त्रालय, नेपाल राष्ट्र बैंक, मन्त्रालयका विभागहरुले नियमित अन्तरालमा प्रकाशन गरिरहेको हुन्छ ।